

УДК 94(477-25)"10":7.046.3:27-312.47
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2024.02.456>

ФОРМУВАННЯ СОФІЙНОЇ І БОГОРОДИЧНОЇ СВІДОМОСТІ У КИЇВСЬКІЙ ЦЕНТРАЛІЗОВАНІЙ ДЕРЖАВІ ЗА ПЕРШИХ ХРИСТІЯНСЬКИХ КНЯЗІВ

Андрій КОМАРНИЦЬКИЙ

кандидат мистецтвознавства,
співголова іконописної майстерні «Аліпій», член НТШ
Майдан св. Папи Івана Павла II, 1, 79070, м. Львів, Україна,
e-mail: eny_andriy@ukr.net

Утвердження християнства у Княжій Русі-Україні відбувалося на тлі піднесення державного та історичного самоусвідомлення українського народу у ранній період централізованої держави. У час правління Володимира Великого князя верхівка, виходячи з суспільно-політичної доцільності, зробила вибір на користь загальнодержавного затвердження християнства як офіційної релігії. Християнство як монотеїстична релігія було сприйняте як важливий консолідуючий момент для розвитку держави. І, найбільш домінуючим у духовній та сакральній традиції XI ст. став образ Богородиці у поєднанні з ідеями Софії Премудрості Божої. Тобто маріологічний і софійний світогляд Київської держави як явище набув значного розвитку в історичний період після прийняття християнства з кінця X — упродовж XI століття. У цей історичний період Київська держава сприймалася як дім Божої Матері й водночас як дім Премудрості. Поєднання маріологічного і софійного світогляду свідчило про власний християнський шлях Княжої Русі-України, а отже й було запорукою появи «оновленого» розуміння Богородиці у духовній та сакральній традиції.

Мета статті — з'ясувати специфіку маріологічного самоусвідомлення централізованої держави Київська Русь у контексті зв'язку з ідеями софійності у Київській державі в XI ст. — періоду її розквіту й піднесення. Методологічною основою дослідження є принцип історизму у поєднанні з структурно-типологічним методом та методом мистецтвознавчого аналізу.

Ключові слова: Софія Премудрість Божя, Діва Марія, Оранта, Софійність, християнство, Хрещення, Київська держава.

Andrii KOMARNYTSKY

candidate of art history,

co-head of the icon-painting workshop "Alipiy",

member of the National Academy of Sciences,

1, Maidan St. Pope John Paul II, 79070, Lviv, Ukraine,

e-mail: eny_andriy@ukr.net

THE SHAPING OF THE MARIAN AND SOPHIAN PERSPECTIVES WITHIN THE CENTRALIZED STATE OF KYIV UNDER ITS FIRST CHRISTIAN PRINCES IN THE ELEVENTH CENTURY AS THE SEAT OF THE DIVINE WISDOM

This contribution focuses on the shaping of the Marian and Sophian perspectives within the Kyivan state as a phenomenon that experienced notable growth during the historical period following the adoption of Christianity from the end of the 10th century throughout the 11th century. The consolidation of Christianity in the Kyivan Rus-Ukraine unfolded against the backdrop of a rising sense of state and historical identity among the Ukrainian people at the early stages of a centralized state. During the reign of Volodymyr the Great, the princely elite, driven by socio-political pragmatism, made a choice to officially endorse Christianity as the official religion for the entire state. As a monotheistic religion, Christianity was regarded as a key unifying element conducive to the state's development. Simultaneously, the figure of the Blessed Mother of God, merged with the notions of Sophia, the Divine Wisdom, emerged as the centerpiece of the developing national spiritual and sacred tradition towards the 11th century. In the article, I further attempt to argue that during the 11th century, the Kyivan state was perceived as both the domicile of the Mother of God and simultaneously as the sanctuary of Divine Wisdom. The fusion of Marian and Sophian perspectives acted as a foundation for the emergence of a «renewed» perception of the Virgin Mary within the local spiritual and sacral traditions and testifies to the distinctive Christian trajectory of the Kyivan Rus-Ukraine. The Cathedral of Saint Sophia, the Wisdom of God, stands as a principal focal point for the religious, state, and cultural life of the Kyivan state, and simultaneously, the foremost center for the development of a unique Marian spirituality integrated with the veneration of Sophia, the Wisdom of God. Given the significance of the Saint Sophia Cathedral as a paramount center of the Kyivan state, the interpretation by Hilarion of Kyiv of the metropolitan cathedral as a seat of the Divine Wisdom extended to the entirety of Kyiv, and by extension, all of Rus-Ukraine.

The purpose of this article is to explore the peculiarities of Marian self-awareness within the centralized state of Kyivan Rus, particularly in relation to its connection with the concepts of Sophian thought within the Kyivan state during the 11th century, a time of its ascendancy.

My research is *methodologically based* on the principle of historicism in conjunction with the structural-typological approach and the art critique analysis method.

Keywords: Hagia Sophia, the Wisdom of God, the Virgin Mary, the Virgin Orans, Sophianism, Christianity, Baptism, Kyivan State.

Вступ. Багато літописних свідчень з першої половини XI століття підтверджують високий рівень софійного самоусвідомлення Київської держави. Катарізатором цього софійного самоусвідомлення стали ідеї богообраності, тісно пов'язані з богородичною духовністю. У «Повісті минулих літ» Нестор Літописець зазначив витoki християнства на нашій землі саме з проповіді апостола Андрія на київських горах: «...На сих горах возсіяє Благодать Божа і буде город великий, і церков багато воздвигне Бог» [1, с. 3]. Продовжувачем цієї апостольської традиції за Літописцем став князь Володимир Святославович, який охрестився у Корсуні в церкві Святої Софії [1, с. 63; 2, с. 90].

Іларіон Київський — творець нової масштабної концепції світової історії як поступового руху від рабства до свободи — наголошував на богообраності саме руського народу та його країни. Логічним висновком з цієї важливої концепції Святого Іларіона стала ідея «рівноапостольності» князя Володимира, який у справі християнізації Русі-України діяв не під впливом зовнішніх чинників (зокрема проповідей місіонерів), а виключно через осяння його розуму силою Премудрості. Це розуміння особи князя-хрестителя стало основою, на якій ґрунтувалася специфіка власного шляху долучення Русі-України до християнства і прагнення дистанціюватися на цім шляху від Візантії [3, с. 19—20].

Відзначимо, що розбудова основ християнської київської церкви князем Володимиром заснована на свободі від візантійського диктату — і виключала пряму залежність від Константинополя¹ [4, с. 31, 262]. Це, на думку автора статті, могло пояснювати причини децjo незрозумілого ігнорування у тогочасних візантійських джерелах важливої події, якою було Хрещення Русі-України 988 року.

Отже, цей, незалежний спосіб розбудови основ християнства Княжої Русі-України, епохи Володи-

мирового правління, суттєво вплинув на світосприйняття наших предків, позначився на формуванні самотнього характеру богородичної традиції. Це пояснює причини виникнення у сакральній традиції Русі-України XI століття національних, самотніх форм богородичної духовності у поєднанні з ідеєю софійності.

Мета нашої статті — з'ясувати специфіку маріологічного самоусвідомлення централізованої держави Київська Русь у контексті зв'язку з ідеями софійності у Київській державі в XI століття — періоду її розквіту і піднесення. *Методологічною основою дослідження* є принцип історизму у поєднанні з структурно-типологічним методом та методом мистецтвознавчого аналізу.

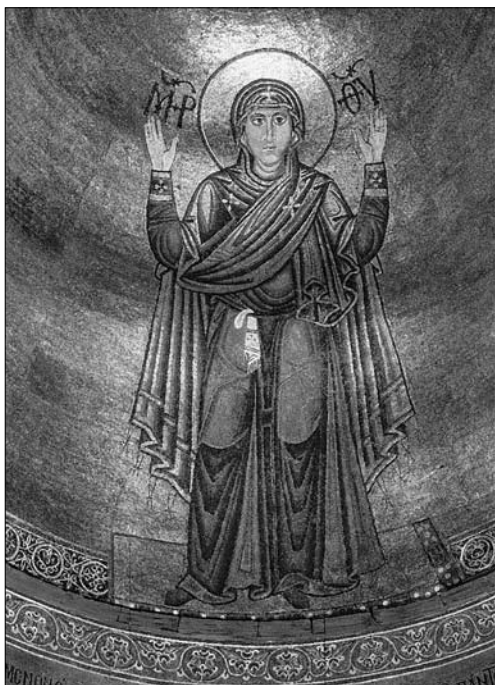
Основна частина. Можна зауважити, що київська традиція вперше поставила проблему зближення Діви Марії та Софії Премудрості, що у такій інтерпретації не мало аналогів ні на півночі Руських земель, ані в самій Візантії. Розглянемо детальніше причини цього самотнього явища, акцентуючи увагу на його ідейному характері.

Утвердження ідеї софійного буття усієї Русі-України в контексті її осмислення як дому Премудрості найбільшою мірою було пов'язане зі спорудженням митрополичого храму Святої Софії у Києві (1011—1018 рр.) [5, с. 19—21]. Спорудження у провідних ідеологічних центрах Княжої Русі: Києві, Новгороді, Полоцьку кафедральних храмів Софії — Премудрості Божої, найтісніше пов'язане із сприйняттям і осмисленням усієї держави як дому Премудрості [6, с. 85]. Це стало можливим упродовж історичного періоду кінця X — середини XI століття, завдяки просвітницько-християнській місії перших князів Володимира та Ярослава Мудрого. Софійні храми стали провідними осередками формування релігійного, державного та культурного життя Київської держави. У Софії Київській звершували святкові богослужіння, призначали на князювання та вищі ієрархічні чини, проходили урочисті церемонії та відбувалися прийняття послів [6, с. 85; 7, с. 10]. Таке значення Софійського собору, який, як найзначніший центр Київської держави, водночас був домом Премудрості, найповніше виявилось у святого Іларіона Київського. Він трактував цей митрополичий собор як дім Премудрості, і ця софійна ідея у його трактуванні стосувалася цілого Києва, а також усієї Русі-України.

¹ Вартий уваги висновок проф. М. Чубатого, що у справі ієрархічно-церковної організації церкви в Руській державі ієрархія до Києва не прийшла ані з Візантії, ані з Риму, ані з Охриду. Вона ще перед хрещенням існувала у межах держави Володимира Великого на південному сході (Тмутороканське архієпископство), та на заході в області Червенських городів (Перемиська єпископія). Відтак М. Чубатий зазначає, що князь-хреститель міг використати вже існуючі можливості для подальшої розбудови церковної ієрархії у цілій киево-руській державі [4, с. 31, 262].

Іл. 1. Храм Святої Софії. Видля на апсиду з Богоматір'ю Орантою. Мозаїка. Київ, бл. 1018 р.

Іл. 2. Мозаїка «Богоматір Оранта» у просторі вітваря собору св. Софії в Києві, бл. 1018 р.

Наприкінці X — упродовж XI століття у Княжому Києві з'являються два знакові богородичні першохрами: Десятинна церква, присвячена Діві Марії як патронесі Києва (989—996 р.), та церква Успіння Богородиці Києво-Печерського монастиря

(1073—1089 рр.). Ці храми, поряд з Софією Київською, мали першочергове значення для утвердження національної самосвідомості та сприйняття Києва як дому Божої Матері.

Софія Київська — центральний митрополичий храм на усьому східнохристиянському просторі княжої Русі-України, насиченому софійними храмами, виявився водночас рідкісним уособленням етнічної богородичної духовності, що найбільшою мірою демонструє характер мозаїчного оздоблення вітваря цього митрополичого храму. Верхню частину конхи апсиди Софії Київської займає образ Богородиці Оранти, під ним розташована сцена Євхаристії (Причастя апостолів) та Святительський ряд. Така іконографічна програма оздобу вітваря вперше зауважується саме в Софії Київській (іл. 1).

Символ вічного Києва і, водночас, земної Церкви, етнокреативний, грандіозний образ Оранти з центральної апсиди Софії Київської виявився стрижневим осередком національної богородичної духовності. Багатозначна і напрочуд змістовна роль цього зображення Богородиці Оранти: образ не тільки репрезентував ідею заступництва за киево-український народ перед Христом Пантократором, але й уособлював образ Софії Премудрості [5, с. 132] (іл. 2), іконографічного варіанту, якого як окремого персоніфікованого образу на цей момент ще не існувало [6, с. 86].

Це свідчить про те, що упродовж XI століття у Київській державі Богородиця, як і Премудрість — найзначніші символи священної держави, царства, яке охороняє Бог; Богоматір Оранта була не тільки центральним образом київських храмів, але й знаним символом та «священним паладієм» київської держави. З цієї причини чимало відомих зображень Діви Марії були емблемами княжої влади на печатях.

Однією з головних причин поширення самотнього явища — серії монументальних богородичних зображень у типі Оранти був історичний факт присвяти княжого Києва Богородиці. За словами київського митрополита Іларіона у тексті «Слова о законі і благодаті» ця подія безпосередньо пов'язана з князюванням Ярослава Мудрого. Саме цей київський князь здійснив цю подію присвяти Діві Марії не тільки Києва, але й усієї Русі-України близько 1022 року. Варто зазначити, що час князювання святого князя Володимира Великого суттєво актуалізував потребу такої присвяти, заклавши всі необхідні для цього істо-

ричні та ціннісні передумови. Наприклад, цілком не-випадковою була посвята київського першохраму — Десятинної церкви (989—996 рр.) саме Діви Марії як патронесі Києва [8, с. 217—218].

Однозначно, що ця подія мала безпрецедентне значення і надала суттєвий поштовх для поширення і актуалізації богородичної духовності. І ця духовність, хоч і походила з візантійської основи, але в кінцевому результаті стала визначальним самобутнім явищем київської традиції.

Найзначнішим проявом самобутніх форм київської богородичної духовності у монументальному мистецтві стало зображення постаті Діви Марії Оранти, яке було домінантним у вітварях київських храмів періоду XI—XII століть. Як зазначив професор В. Овсійчук, тема Оранти стала глибоконародною й близькою «для втілення притаманних русам етнічних та морально-людських рис» [9, с. 54]. Знаний український вчений слушно відзначає, що «образ Оранти, один з найвеличніших у тогочасному іконописі». Він підтримувався великокняжою владою [9, с. 54] і мав статус воїнського, захисного образу. Можна ствердити, що він був найголовнішим воїнським символом Київської держави.

Паралельно з присвятою Богородиці розвивалася ідея облаштування держави за законами софійного буття. Вона була актуальною у Княжій Русі-Україні упродовж всього XI століття саме у період централізованої держави. Про це свідчать літописи, богословські твори та перекладна література. Наприклад, у літописі Нестора Літописця наголошується на високій вартості книги та освіти. У найперших виданнях енциклопедичного характеру «Ізборнику 1073 р.» й слов'янському «Ізборнику 1076 р.», упорядкованому «грішним» Іоанном, однією з провідних є тема мудрості, яка в «Ізборнику 1073 р.» розглядається в статтях «Премудрість створила собі «храм»» [3, с. 20].

Навіть у середині XII ст. софійний погляд на людство все ще присутній в українського митрополита Кліма Смолятича. У своєму «Посланні до пресвітера Фоми» він оригінально потрактував притчу Соломона про Премудрість, яка збудувала собі храм, зазначивши, що Премудрість це — божество, а храм — людство [3, с. 21]. Такий підхід свідчить про особливість національного сприйняття релігійного феномена Софії. Не випадково асоціативна ідея

Премудрості, яка створила собі храм, згодом ще раз виявить свою життєвість у середньовічній Україні. Йдеться про рідкісну мініатюру Київського псалтиря 1397 р. із зображенням Софії в образі ангела, що спорудив храм. Очевидно, що цей мініатюрний образ був знаним у давньоукраїнському мистецтві.

В епоху централізованої держави, а саме в час правління Володимира Великого і Ярослава Мудрого ідея Небесного обранництва всієї Київської держави досягла апогею в осмисленні Києва як Нового Єрусалиму, будучи водночас тісно пов'язаною з присвятою Божій Матері, та ідеєю софійності. У XII—XIII століть, у час феодалної роздробленості Княжої Русі-України, ці ідеї видозмінюються, втрачають актуальність, поступаючись іншим цінностям.

Вперше чітку аналогію між Софійським собором, що освячує Київ, та Єрусалимським храмом Бога Отця провів уже згаданий нами митрополит Іларіон. Він потрактував храм Софії Київської житлом. Саме житлом Бога Отця у біблійній, релігійній традиції визнавався єрусалимський храм Бога Отця.

Давній київський книжник Яків Мніх у «Пам'яті і похвалі князю Володимирі» (XI ст.) вперше називає столицю Русі-України «другим Єрусалимом», чим засвідчує початок формування у давньоукраїнському світогляді своєрідного вектора: Небесний Єрусалим (архетип) — Єрусалим (прототип) — Київ (другий Єрусалим) [3, с. 20]. Варто зауважити, що ця ідея знайшла найпряміше втілення у сакральному храмі (Софії), який позначав сакральний град (Київ — «другий Єрусалим»), а той, своєю чергою, уособлював сакральну державу («Святу Русь-Україну») [5, с. 252; 3, с. 67]. Ідею святості Русі-України і столярного Києва як дому Мудрості розкривав унікальний за значенням грецький напис над Богородицею Орантою в апсиді Софії Київської: «Бог посеред нього і не захитається...» [Пс. 45, 6]. Адресовані Давидом Єрусалимському храмові, ці слова у київських реаліях переадресовані Софійському соборові, а відтак і столичному Києву [2, с. 108].

Закономірно, що в XI столітті саме у Києві Софію Премудрість почали зближувати з Богородицею Орантою [10, с. 30], відомою також в образі Непорушної Стіни. «Софія Київська ... саме тут, на відміну від візантійської традиції розпочалася візуальна контамінація Софії з Богородицею, що загалом вперше втілюється в домінуючій постаті Оранти» [11, с. 26].

Так, вже Софія Юстиніана стала храмом Втіленого Слова Божого (Христа-Логоса), а її храмовим святом було, ймовірно, свято Христового Різдва. Натомість у Русі-Україні безперечним є зв'язок Київської Софії з Богоматір'ю, що розкривається у богослужбовій практиці і релігійному світосприйнятті наших предків. Щоб краще зрозуміти причини такого взаємозв'язку звернімося до Акафісту Божій Матері й тих цінностей, які були характерні для киево-руського суспільства упродовж XI століття.

Останній акафістний епітет — «непорушна стіна царства» — разом з іншим — «чесний вінче царів благочестивих» — вказує на зв'язок образу Марії з ідеєю священної держави [8, с. 219] і переможної царственності, а це якраз і є характерним для Старозаповітної Премудрості [12, с. 297]. У християнській традиції, зокрема в Акафісті, Богоматір постає символом ідеальної Церкви. Зазначимо, що цей символ був одним із найголовніших, поряд із такими важливими смислами, як благовірне царство і благочестива ученість — це дві рівновеликі форми прояву Софії у світі людей [12, с. 299]. Ці наближені ідейні смисли безпосередньо відносилися до Богородиці й Софії набули особливої актуальності вже в епоху правління перших християнських князів Русі-України: Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

За короткий час з моменту утвердження християнства образ Божої Матері став не лише найбільш значущим символом великокняжої влади, а й всенародним «паладієм» держави; так само й Премудрість, — яка збирала землі, міста, і країни в централізовану сакральну державу — виконувала подібну роль у процесі успішного перетворення Русі-України в християнську державу: християнська ж держава — бо її «дім». Цей великокняжий та загальнодержавний символізм, який розвинувся і сконцентрувався навколо ідеї Софії Премудрості та особи Діви Марії, став в основі формування софійної і богородичної духовності, які транслиювалися на цілу державу. Ці смисли й заклали основу Київської християнської цивілізації на наступні століття. Не випадково Григорій Логвин робить висновок, що «у Києві був актуальний особливий тип богородичної духовності, який відобразився у тому, що акцент перенесено на Богоматір-Оранту — Софію-Премудрість Божу як охоронницю Києва й держави як «нерушиму стіну»» [13, с. 895]. Водночас це свідчить про важливі передумови, які сприяли по-

яві такого доволі нетипового для візантійської традиції образу Богородиці Оранти — Непорушної Стіни царства у релігійній свідомості Княжої Русі.

Висновки. Київська традиція вперше поставила проблему зближення Діви Марії та Софії Премудрості, що у такій інтерпретації не мало аналогів ні на півночі Руських земель, ані в самій Візантії.

З моменту прийняття Християнства й упродовж XI століття у Київській державі Богородиця, як і Софія Премудрість постали як найзначніші символи священної держави, царства, яке охороняє Бог; Богоматір Оранта була не тільки центральним образом київських храмів, але й знаним символом та «священним паладієм» київської держави. Найзначнішим проявом самотутніх форм київської богородичної духовності стало зображення постаті Діви Марії Оранти, яке було домінуючим у вівтарях київських храмів періоду XI—XII століть. Саме у митрополичому соборі Святої Софії у Києві вперше зауважується самотутнє явище зближення образу Богородиці та Софії Премудрості. І ця проблема еволюції софійної і богородичної свідомості як центральних у Київській державі найповніше теоретично обґрунтована у праці святого Іларіона Київського у «Слові о законі і благодаті».

1. *Літопис Руський за Іпатським списком*. Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця. Київ: Наукова думка, 1989. 591 с.
2. Котляр М.Ф., Ричка В.М. *Княжий двір південної Русі X—XIII ст.* Київ: Наукова думка, 2008. 357 с.
3. Демчук Р. *Храм Софії у символічному просторі Русі-України*. Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. 164 с.
4. Чубатий М. *Історія Християнства на Русі-Україні: у 2 т.* Рим; Нью-Йорк, 1965. Т. 1: (до р. 1353). 767 с.
5. Нікітенко Н.М. *Мозаїки Софії Київської*. Київ: Горобець, 2016. 192 с.
6. Комарницький А.С. *Образ Богородиці і художня культура Київської Русі (Становлення національних особливостей): дис. ... канд. мистецтвознав.: 26.00.01*. Івано-Франківськ, 2014. 174 с.
7. Салько Н.Б. *Живопись Древней Руси XI — нач. XIII века. Мозаики. Фрески. Иконы*. Ленинград: Художник РСФСР, 1982. 308с.
8. Гордієнко Д.С. *Присвята Десятинної Церкви в Києві в контексті культури середньовічної України. Софійські читання*. Вип. 7. Київ, 2015. С. 215—225.
9. Овсійчук В.А. *Українське малярство X—XVIII ст. Проблеми кольору*. Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1996. 470 с.

10. Никитенко Н.Н., Корниенко В.В. *Собор святых Софии Киевской*. Київ, 2014. 336с.+140 илл.
11. Демчук Р. Софія-Богородиця у візуальному просторі православного храму. *Нестерівські студії: образ Богородиці в культурі давньої Русі*. Київ: НКПІКЗ, 2012. С. 21—29.
12. Аверинцев С.С. *Софія-Логос: Словник*. 3-є вид. Київ: Дух і літера, 2007. 650с.
13. Логвин Г.Н. Київська Русь: монументальне мистецтво, іконопис, книжкова мініатюра. *Історія української культури: в 5 т.* Київ: Наукова думка, 2001. Т. 1. С. 884—920.
- Комарнытський, А.С. (2014). *The Image of the Virgin Mary and Artistic Culture of Kyivan Rus (Formation of National Features): dissertation for the degree of Candidate of Arts, specialty 26.00.01*. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- Salko, N.B. (1982). *Painting of Ancient Rus in the 11th — early 13th century. Mosaics. Frescoes. Icons*. Leningrad: Artist of the RSFSR [in Russian].
- Hordiienko, D.S. (2015). Dedications of the Desyatynna Church in Kyiv in the Context of Medieval Ukrainian Culture. *Sofia Readings* (Issue 7, pp. 215—225. Kyiv [in Ukrainian].
- Ovsiichuk, V.A. (1996). *Ukrainian Painting of the 10th—18th centuries. Problems of Color*. Lviv: Institute of Folklore of the National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
- Nikitenko, N.N., & Kornienko, V.V. (2014). *Cathedral of Saint Sophia of Kyiv*. Kyiv [in Ukrainian].
- Demchuk, R. (2012). Sophia the Mother of God in the Visual Space of the Orthodox Church. *Nestoriv Studies: The Image of the Mother of God in the Culture of Ancient Rus* (pp. 21—29). Kyiv: NKPIKZ [in Ukrainian].
- Averyntsev, S.S. (2007). *Sophia-Logos: Dictionary*. 3rd edition. Kyiv: Spirit and Letter [in Ukrainian].
- Lohvyn, H.N. (2001). Kyivan Rus: Monumental Art, Iconography, Book Miniature. *History of Ukrainian Culture: in 5 vol.* (Vol. 1, pp. 884—920). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

REFERENCES

- Makhnovtysya, L.Ye. (1989). *The Rus Chronicle according to the Hypatian Codex*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Kotlyar, M.F., & Rychka, V.M. (2008). *The princely court of Southern Rus in the 10th—13th centuries*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Demchuk, R. (2008). *The Symbolic Space of the Saint Sophia Cathedral in Rus-Ukraine*. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy [in Ukrainian].
- Chubatyi, M. (1965). *History of Christianity in Rus-Ukraine: in 2 vol.* (Vol. 1). Rome; New York [in Italian; USA].
- Nikitenko, N.M. (2016). *Mosaics of Saint Sophia Cathedral in Kyiv*. Kyiv: Horobets [in Ukrainian].